

STANOVI SA “RANG-LISTE” – RASPODJELA DRUŠTVENIH STANOVA U SR BIH U KASNOM SOCIJALIZMU¹

Aida Ličina Ramić

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
licinaida@gmail.com

Apstrakt: Rad se bavi analizom stambene politike u socijalističkoj Jugoslaviji, s posebnim osvrtom na Socijalističku Republiku Bosnu i Hercegovinu i praksu raspodjele društvenih stanova putem rang-listi u radnim organizacijama, kao ideološki promovirane i institucionalno favorizirane forme stanovanja. Polazeći od činjenice da je stanovanje u socijalizmu bilo tretirano kao ustavom zagarantirano pravo, rad pokazuje kako je praksa raspodjele društvenih stanova razotkrivala niz strukturnih slabosti sistema. Kroz analizu sudske prakse, partijskih izvještaja i tadašnje štampe, istražuju se nejednačenost kriterija, netransparentnost rang-listi i učestale zloupotrebe u dodjeli stanova. Cilj je ukazati na ograničen domet reformskih pokušaja i kontinuiranu reprodukciju društvenih nejednakosti u realizaciji stambene politike, čime se stambeno pitanje potvrđuje kao društveno polje u kojem su se prelamali ideološki ciljevi, očekivanja građana, ali i institucionalna ograničenost jugoslavenskog socijalističkog sistema.

Ključne riječi: stambena politika, društvena stambena izgradnja, raspodjela stanova, rang-liste, SR BiH, Sarajevo, migracije, urbanizacija.

Abstract: This paper analyses housing policy in the socialist Yugoslavia, with a particular focus on the Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina and the practice of allocating socially owned apartments through ranking lists within workplaces. While housing was constitutionally guaranteed and ideologically framed as a basic right, the actual distribution process revealed

¹ Ovaj je članak rezultat rada na projektu "Urbanizacija Bosne i Hercegovine u XX stoljeću – izvori, historiografija, nova istraživanja" koji je podržalo Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke.

numerous structural deficiencies. Drawing on court records, party reports, and contemporary press sources, the study highlights the inconsistencies in allocation criteria, lack of transparency in ranking procedures, and frequent abuses in the system. The aim is to demonstrate how limited and ineffective reform efforts within the housing policy failed to eliminate persistent inequalities in access to housing. Ultimately, the paper argues that the housing policy served as a critical field where the ideological aspirations of the socialist state, the expectations of the citizens and the limitations of self-managed institutions collided, revealing deep tensions between egalitarian rhetoric and everyday mechanisms of social selection.

Keywords: housing policy, social housing construction, housing allocation, ranking lists, urbanization, migration, Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo.

Uvod

Stanovanje je u socijalističkoj Jugoslaviji, pa i Bosni i Hercegovini, zauzimalo centralno mjesto u svakodnevnom životu građana, ali i u društvenim politikama sistema koji je proklamirao jednakost i socijalnu pravdu. Ovo pitanje u socijalističkim društvima imalo je specifičnu dimenziju jer se u teorijskom okviru socijalizma stan tretirao ne kao roba već kao pravo, dostupno svakom pojedincu na osnovu društveno priznatih potreba. Upravo je takvo razumijevanje stanovanja oblikovalo stambene politike u socijalističkoj Jugoslaviji, gdje je država, uz dominantnu ulogu radnih organizacija, preuzela ključnu odgovornost u izgradnji i raspodjeli stambenog fonda, prvenstveno kroz društvenu stambenu izgradnju, koja je bila ideološki poželjan i institucionalno favoriziran oblik stanogradnje, posebno u urbanim sredinama.

Ipak, u praksi su se procesi raspodjele društvenih stanova nerijetko odvijali kroz složene birokratske mehanizme koji nisu uvijek osiguravali ravnopravnost. Rang-liste i bodovni sistemi, zamišljeni kao pravedan model koji kvantificira socijalne potrebe i doprinos radnika, postali su prostor selekcije u kojem su određene društvene grupe imale privilegiran pristup. Na taj način, stambena politika u SR Bosni i Hercegovini nije samo odražavala

ideološke ciljeve sistema već je postala polje kroz koje su se reproducirale društvene nejednakosti.

Ovim su se pitanjem u najvećoj mjeri bavili sociolozi, urbanisti i stručnjaci iz oblasti arhitekture.² U svojim istraživanjima fokusirali su se ne samo na organizaciju stanovanja i urbanistički razvoj, već i na društvenu dimenziju stambene politike, posebno na mehanizme kroz koje su se u socijalističkim društvima stvarale i održavale društvene nejednakosti.³ Upravo su sociolozi, kroz analize raspodjele stanova i pristupa stambenim resursima, ukazivali na postojanje selekcije, privilegija i strukturnih nepravdi unutar sistema koji je formalno proklamirao jednakost.⁴ Historiografska istraživanja

² Mina Petrović, *Sociologija stanovanja. Stambena politika, izazovi i mogućnosti*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 2004; Nikolina Vezilić Strmo, Alenka Delić, Branko Kincl, "Uzroci problema postojećeg stambenog fonda u Hrvatskoj", u: *Prostor, znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet, 2013, vol. 21, br. 2, 341–349; Nenad Mušić, "Stanarsko pravo – povijesnopravni pregled i transformacija u Republici Hrvatskoj", u: *Pravnik*, Zagreb: Udruga pravnik, 2011, vol. 45, br. 91, 129–149; Tanja Tumbir, *Stanarsko pravo u zakonodavstvu, praksi i teoriji*, Zagreb: Narodne novine, 1991; Gojko Bežovan, *Stanovanje i stambena kriza*, Zagreb: Radna zajednica Republičke konferencije Saveza socijalističke omladine Hrvatske, 1987.

³ Urbanistički i sociološki aspekti stambenog razvoja Sarajeva i Bosne i Hercegovine u socijalističkom periodu razmatrani su u nekoliko stručnih studija koje su se fokusirale na urbano-prostorne komponente, strukturu naselja i stambeno-komunalne probleme: Midhat Aganović, "Urbano-prostorne komponente", u: *Sarajevo – ekonomsko urbani razvoj*, ur. Hasan Hadžiomerović, Sarajevo: Skupština grada Sarajeva, Ekonomski i Arhitektonsko-urbanistički fakultet, 1975, 89–137; Isti, *Stanovanje u SR Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Institut za arhitekturu, urbanizam i prostorno planiranje Arhitektonskog fakulteta u Sarajevu, 1980; Isti, *Urbana struktura stambenih naselja*, Sarajevo: Zavod za ekonomsko planiranje, 1977; Isti, "Komunalni i stambeni problemi i mjere za njihovo rješavanje", u: *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji*, ur. Miodrag Čanković, Sarajevo: Historijski arhiv Sarajevo, 1988, tom I, 647–668; Isti, "Stambeno komunalni razvoj grada", u: *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji*, ur. Miodrag Čanković, Sarajevo: Historijski arhiv Sarajevo 1990, tom II, 347–388; Erdin Salihović, *Enterijer i prostorna organizacija stanova poslije II svjetskog rata u Sarajevu (1945–1970)*, (magistarski rad – neobjavljeno), Univerzitet u Sarajevu, Arhitektonski fakultet, Sarajevo, 2004; Alma Krzović Subašić, *Socijalna stanogradnja na području Sarajeva u periodu od 1945. godine do danas*, (magistarski rad – neobjavljeno), Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Arhitektonski fakultet, 2005.

⁴ Eva Berković, *Socijalne nejednakosti u Jugoslaviji*, Beograd: Ekonomika, 1986; Stipe Šušar, "Urbanizacija, socijalna diferencijacija i socijalna segregacija u našem društvu", u: *Lica*, Sarajevo: RK SSO Bosne i Hercegovine, 1971, br. 1/2 (37/38), 3–11; Miroslav Živković, "Jedan primer segregacije u

o stambenoj politici u socijalističkoj Bosni i Hercegovini gotovo su u potpunosti izostala. Iako postoje pojedinačni radovi koji se bave urbanizacijom i širim društvenim transformacijama u ovom periodu,⁵ detaljna analiza stambene raspodjele i društvenih nejednakosti koje su proizlazile iz tog procesa još uvijek čeka ozbiljniju obradu. Ovim radom pokušat ćemo djelomično popuniti tu prazninu, oslanjajući se na sociološku literaturu, ali s fokusom na historiografsku obradu konkretnih izvora i prakse koja je zabilježena u SR BiH.

U tom kontekstu, posebno je relevantno teorijsko razmatranje Sretena Vujovića, koji ukazuje da se društvena segregacija u socijalističkim gradovima odvijala na dva međusobno povezana načina – organizirano, putem planskih institucionalnih praksi izgradnje stanova, i spontano, kao posljedica ubrzane urbanizacije i masovnih migracija koje su dovele do formiranja bespravnih naselja na gradskim periferijama. Iako je ideološki okvir socijalizma negirao klasne razlike, ubrzana industrijalizacija i demografski pritisak na urbani prostor stvorili su uvjete u kojima je stan postao rijedak resurs, a pristup stanovanju sve više bio određivan društvenim položajem, kvalifikacijama i političkom privilegiranošću. Stoga Vujovićeva analiza omogućava da se praksa raspodjele društvenih stanova sagleda kao mehanizam koji je, umjesto prevazilaženja, često reproducirao prostorne i

razvoju naših gradova”, u: *Sociologija*, Beograd: Jugoslovensko udruženje za sociologiju, 1968, br. 3, 37–58; Miroslav Živković, Miroljub Kojović, *Prostorne i sociološke vrednosti novih stambenih naselja u Beogradu*, Beograd: Jugoslovenski institut za urbanizam i stanovanje, 1970; Ivan Magdalenić, “Urbanizacija i socijalna diferencijacija s posebnim osvrtom na prostornu segregaciju unutar gradova”, u: *Sociologija i prostor*, Zagreb: Institut za društvena istraživanja, 1971, br. 31–32, 62–71; Sreten Vujović, “Socijalna diferencijacija i socijalna segregacija u našim gradovima”, u: *Lica*, Sarajevo: RK SSO Bosne i Hercegovine, 1972, br. 5, 52–64; Sreten Vujović, Vladimir Macura, *Prostorne i sociološke karakteristike i vrednosti novih stambenih naselja u Novom Sadu*, Beograd: Jugoslovenski institut za urbanizam i stanovanje, 1971.

⁵ Ovo pitanje je dijelom bilo predmet istraživanja u mojoj doktorskoj disertaciji pod naslovom: *Urbanizacija Sarajeva i njen utjecaj na društvene promjene (1971–1984)*, (odbranjena doktorska disertacija), Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, 2020, koja je kao dopunjena i prerađena verzija objavljena pod naslovom: Aida Ličina Ramić, *Sarajevo u ritmu modernizacije. Urbana transformacija i njene posljedice 1970-ih i 1980-ih godina*, Sarajevo: Institut za historiju – Univerzitet u Sarajevu, 2025.

društvene nejednakosti.⁶

Cilj ovog rada je da ukaže na osnovne procese realizacije postavljenih normi stambene politike kroz sistem raspodjele društvenih stanova. Analizom dostupnih arhivskih materijala, objavljenih izvora i štampe pokušat ćemo skicirati ključne probleme u oblasti stambene raspodjele koji su neminovno ukazivali na krizu socijalističke stambene politike. Ova analiza pokazuje kako je stambena politika, iako utemeljena na ideološkom načelu jednakosti, u praksi često doprinosila reprodukciji društvenih nejednakosti, potvrđujući ocjene o krizi socijalističkog modela stanovanja u kasnom periodu jugoslavenskog samoupravnog sistema. Poseban akcenat stavljen je na Sarajevo kao reprezentativan primjer urbanog centra u kojem su se najjasnije prelamale proturječnosti jugoslavenske stambene politike tog vremena.

Socijalistička stambena politika – između ideologije i prakse

Stambena politika u socijalističkim zemljama bila je utemeljena na ideološkom shvatanju da stan predstavlja osnovno društveno pravo koje država ima obavezu da osigura svim građanima. Država je preuzela ključnu ulogu u planiranju, finansiranju i raspodjeli stanova na način da je razvoju društvenog sektora stanovanja dat prioritetni značaj. Iako je privatna izgradnja bila formalno dozvoljena, ona je politički i ekonomski bila ograničena i u drugom planu. U nedostatku tržišnih mehanizma, stambene su se potrebe često rješavale neformalnim putem i samogradnjom.⁷

Specifičnost jugoslavenske stambene politike u odnosu na druge socijalističke zemlje bila je u uvođenju samoupravnog modela koji je uključivao radne organizacije kao aktivne aktere u finansiranju i raspodjeli stanova. Jugoslavija je decentralizirala sistem i dopustila elemente kvazitržišnih odnosa, kroz uvođenje stambenih doprinosa, ekonomskih stanarina i kreditnih

⁶ S. Vujović, "Socijalna diferencijacija i socijalna segregacija u našim gradovima", 54; Isti, *Ljudi i gradovi*, Budva: Mediteran, 1990, 49, 50.

⁷ M. Petrović, *Sociologija stanovanja*, 67–70.

mehanizama. Iako je društvena stambena izgradnja ostala dominantna, sistem je tolerirao samogradnju i djelomično uključivao privatni sektor, što je Jugoslaviju činilo relativno fleksibilnijom u poređenju sa strožije centraliziranim modelima drugih socijalističkih zemalja.⁸

Jugoslavenska stambena politika bila je ustavno i zakonski definirana, u skladu s ideološkim postavkama i centralnom ulogom države u planiranju stanovanja. Pravo na stan u društvenoj svojini bilo je zagantirano Ustavom Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije iz 1974. godine, gdje je u glavi III – “Slobode, prava i dužnosti čovjeka i građanina”, član 164. navedeno:

“Zajamčeno je građaninu da na stan u društvenoj svojini stiče stanarsko pravo kojim mu se osigurava da, pod uvjetima određenim zakonom, trajno koristi stan u društvenoj svojini radi zadovoljavanja ličnih i porodičnih stambenih potreba. Pravo građana na korišćenje stana na koji postoji pravo svojine uređuje se zakonom.”⁹

Ustavom su postavljeni temeljni principi, dok su konkretni mehanizmi stanarskih prava, upravljanja i izgradnje bili detaljno regulirani kroz niz saveznih i republičkih zakona donesenih tokom različitih razvojnih faza stambene politike.¹⁰ Iako je ovakav pravni okvir bio usmjeren ka ostvarivanju prava stanovanja za sve građane, praksa je pokazala brojne slabosti koje su, uslijed ekonomske nestabilnosti i institucionalnih ograničenja, dovele do potrebe za čestim reformama. Sistem stambene politike bio je podložan stalnim prilagodbama kojima se pokušalo odgovoriti na rastuće potrebe stanovništva. Svaka od tih faza bila je pokušaj da se unaprijedi efikasnost i pravednost sistema, ali su se u praksi uporno ponavljale slabosti koje su pratile čitav socijalistički period.

Neposredno nakon Drugog svjetskog rata jugoslavenska stambena politika ušla je u tzv. *budžetsko-administrativnu fazu*, koju je obilježila stroga

⁸ M. Petrović, *Sociologija stanovanja*, 81-86.

⁹ “Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1974.”, *Službeni list SFRJ*, br. 9, 21. 2. 1974.

¹⁰ N. Mušić, “Stanarsko pravo – povijesnopravni pregled i transformacija u Republici Hrvatskoj”, 130; T. Tumbir, *Stanarsko pravo u zakonodavstvu, praksi i teoriji*, 33, 34.

centralizacija i finansiranje iz državnog budžeta. Država je imala potpunu kontrolu nad izgradnjom i raspodjelom stanova, ali ograničeni resursi, simbolične stanarine, administrativni model upravljanja, nagla urbanizacija i veliki priliv stanovništva u gradove ubrzo su ukazali na sve slabosti sistema. Ovakav pristup nije mogao zadovoljiti rastuće stambene potrebe, što je već u ovom periodu dovelo do hronične nestašice stambenog prostora.¹¹

Sredinom 1950-ih godina započinje prvi pokušaj decentralizacije u provedbi stambene politike, koji traje do sredine 1960-ih i obuhvata dvije jasno prepoznatljive faze. U prvoj fazi, od 1955. do 1960. godine, budžetski sistem finansiranja i dalje je bio dominantan, ali su istovremeno formirani republički i općinski fondovi za kreditiranje stambene izgradnje, čime se stvarao okvir za postepeno smanjenje centralne kontrole nad finansiranjem stanogradnje. Druga faza, u periodu od 1960. do 1965. godine, poznata je još kao *prva stambena reforma* i u ovom razdoblju zabilježeni su prvi pokušaji uvođenja ekonomskih elemenata u stambenu politiku. U tom periodu stanarine su povećane za dva i po puta, ali su i dalje ostale ispod realnog nivoa potrebnog za održavanje i obnovu postojećeg stambenog fonda. Iako se očekivalo da će ove promjene ubrzati rješavanje stambene krize i podstaći veću izgradnju, rezultati su pokazali da reforma nije dala očekivane efekte. Stambena izgradnja nije značajno povećana, a slabosti sistema, uključujući ograničene izvore finansiranja i nedovoljnu efikasnost organizacije stanogradnje, ostale su prisutne.¹²

Naredna, treća faza u razvoju jugoslavenske stambene politike, poznata kao *druga stambena reforma*, započinje 1965. godine i odvija se u kontekstu šire privredne i društvene reforme. Promjene su bile potaknute donošenjem Rezolucije Skupštine SFRJ o daljem razvoju sistema stambene privrede. U okviru ovih mjera ukidaju se republički i općinski fondovi za

¹¹ N. Vezilić Strmo, A. Delić, B. Kincl, "Uzroci problema postojećeg stambenog fonda u Hrvatskoj", 342; T. Tumbir, *Stanarsko pravo u zakonodavstvu, praksi i teoriji*, 34, 35; G. Bežovan, *Stanovanje i stambena kriza*, 17.

¹² G. Bežovan, *Stanovanje i stambena kriza*, 18; Vladimir Mrčela, "Neki aspekti odnosa ponuda i potražnje u stanogradnji Jugoslavije od 1945. do danas", u: *Čovjek i prostor*, Zagreb: Udruženje hrvatskih arhitekata, 1981, br. 344, 13.

stambeno kreditiranje, a njihova se sredstva prenose bankama i postaju dio ukupnog kreditnog potencijala. Sredstvima od stambenih doprinosa upravljale su radne organizacije, dok su izgradnju stanova preuzela građevinska preduzeća, čime se u stambene odnose uvela ograničena primjena tržišnih mehanizama. Cilj ove reforme bio je povećati obim izgradnje, rasteretiti državni budžet i ubrzati rješavanje stambene krize. Međutim, i pored ovih pokušaja, sistem je nastavio da pokazuje značajne slabosti: kapaciteti radnih organizacija bili su ograničeni, troškovi izgradnje nastavili su da rastu, a dostupnost stanova nije se značajno poboljšala.¹³

Tokom 1970-ih godina desio se novi zaokret u stambenoj politici u Jugoslaviji. U okviru samoupravnih reformi, a posebno nakon donošenja Ustava iz 1974. godine, stambena se politika ponovo snažno vraća pod društvenu kontrolu kroz model *Društveno usmjerene stambene izgradnje* (DUSI). Ovaj model imao je za cilj da smanji tržišni utjecaj i ojača socijalnu funkciju stanovanja, uz veće uključivanje radnih organizacija i lokalnih zajednica u procese odlučivanja. Ključnu ulogu u ovom sistemu preuzele su Samoupravne interesne zajednice (SIZ-ovi), koje su u teoriji trebale omogućiti radnicima da kroz svoje delegirane predstavnike aktivno učestvuju u planiranju, finansiranju i organizaciji stambene izgradnje. Međutim, u praksi se ovaj model pokazao "hiperkompleksan", netransparentan i administrativno neefikasan.¹⁴ Umjesto da ubrza i pojednostavi izgradnju, uspostavljen je glomazan sistem odlučivanja u kojem su se nadležnosti preklapale, procesi produžavali, a odgovornost fragmentirala, što je dodatno usporilo realizaciju stambenih projekata.¹⁵

U kasnom socijalizmu, tokom 1980-ih godina, problemi jugoslavenske stambene politike postaju sve očitiji. Stambena izgradnja se usporava,

¹³ G. Bežovan, *Stanovanje i stambena kriza*, 18, 19; V. Mrčela, "Neki aspekti odnosa ponuda i potražnje u stanogradnji Jugoslavije od 1945. do danas", 13, 14.

¹⁴ M. Petrović, *Sociologija stanovanja*, 2004, 72.

¹⁵ T. Tumbir, *Stanarsko pravo u zakonodavstvu, praksi i teoriji*, 49; Petrović, *Sociologija stanovanja*, 2004, 72; Mušić, "Stanarsko pravo – povijesnopravni pregled i transformacija u Republici Hrvatskoj", 131; N. Vezilić Strmo, A. Delić, B. Kincl, "Uzroci problema postojećeg stambenog fonda u Hrvatskoj", 343; V. Mrčela, "Neki aspekti odnosa ponuda i potražnje u stanogradnji Jugoslavije od 1945. do danas", 13, 14.

doprinosi za stanogradnju smanjuju, a privredna kriza dodatno ograničava kapacitete radnih organizacija da ulažu u nove stambene projekte. Uz institucionalnu neefikasnost, ovaj period obilježen je i naglim porastom bespravne izgradnje i samogradnje, koje postaju jedna od glavnih alternativa zvaničnom sistemu zbog nemogućnosti države da zadovolji stambene potrebe građana.¹⁶ Iako se formalno pokušavao očuvati model društvene stanogradnje, u praksi se kriza produbljivala i postajala jedno od prepoznatljivih obilježja kasnosocijalističkog perioda.

Sve ove reforme – od centraliziranog planiranja, preko pokušaja uvođenja tržišnih elementa, do samoupravne decentralizacije – bile su usko povezane s ekonomskim promjenama u društvu. Bez obzira na institucionalne promjene, hronični problemi jugoslavenske stambene politike ostali su trajno prisutni: nedostatak stanova, neefikasna izgradnja, porast troškova i izražene društvene nejednakosti u pristupu stambenim resursima.

Društvena stambena izgradnja predstavljala je centralni segment socijalističke stambene politike u Jugoslaviji. Kolektivno stanovanje bilo je poželjan i propagirani model, naročito u većim urbanim centrima, gdje su planski izgrađeni stambeni blokovi u društvenom vlasništvu dominirali gradskim prostorom. U socijalističkom kontekstu, kolektivna stambena izgradnja podrazumijevala je društvene stambene objekte u kojima je živjelo više porodica, koje su, prema zamisli kreatora politike stanovanja, imale biti nukleusima "imaginarnog kolektiviteta".¹⁷ Ovaj model nije bio samo ekonomski racionalan već je trebao omogućiti bržu i efikasniju izgradnju većeg broja stanova na manjoj površini, te je bio i ideološki poželjan jer je podsticao kolektivne vrijednosti, suzbijao privatnu inicijativu i ograničavao stambenu individualizaciju.¹⁸

¹⁶ Više o problemu bespravne stambene izgradnje može se naći u radu: Aida Ličina Ramić, "Spasava se ko – stigne do krova! Bespravna stambena izgradnja u SR Bosni i Hercegovini s posebnim osvrtom na Sarajevo", u: *Historijski pogledi*, Tuzla: Centar za istraživanje moderne i suvremene historije, 2025, br. 13, 257–287.

¹⁷ Ognjen Čaldarović, *Društvena dioba prostora*, Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske, 1989, 95.

¹⁸ M. Petrović, *Sociologija stanovanja*, 70.

Iako je društvena stambena izgradnja stanova bila institucionalno podržavana u svim republikama i pokrajinama Jugoslavije, jugoslavenski stambeni sistem suočavao se s istim strukturnim problemima širom zemlje. Usljed ubrzane industrijalizacije, deagrarizacije i migracijskih tokova iz ruralnih u gradske sredine, jugoslavenski gradovi rasli su brže od kapaciteta stambene izgradnje. Čak i u najpovoljnijim periodima ona nije dostizala potrebne godišnje nivoe da bi zadovoljila stambene potrebe urbanog stanovništva, što je stvorilo trajni jaz između planiranog i realiziranog obima stanogradnje.¹⁹ Ovaj problem bio je prisutan na prostoru cijele Jugoslavije, ali se u pojedinim republikama, uključujući Bosnu i Hercegovinu, ispoljavao s posebnim intenzitetom.

Ubrzan proces urbanizacije i intenzivne migracije iz ruralnih u urbane sredine bili su ključni faktori koji su u socijalističkoj Bosni i Hercegovini oblikovali stambene potrebe i pritiske na postojeći stambeni fond. Modernizacija i industrijalizacija, koje su bile temeljne odrednice društvenog razvoja, uzrokovala su masovno napuštanje sela i preseljenje stanovništva u gradove, posebno u veće industrijske i administrativne centre poput Sarajeva, Banje Luke, Zenice, Tuzle i Mostara. U periodu od 1945. do 1971. godine čak 1.004.231 osoba promijenila je prebivalište, od čega je 65,3% doselilo iz seoskih u gradska naselja, a više od tri petine migranata bilo je usmjereno ka većim gradovima.²⁰ Popis iz 1981. godine dodatno potvrđuje intenzitet ovih migracijskih tokova – doseljeničko stanovništvo činilo je 51,2% populacije Sarajeva, 38% Banje Luke, 39,8% Zenice, 41% Tuzle i 44,4% Mostara.²¹

Ovakva demografska kretanja utjecala su na povećanje potražnje za stanovima u gradovima, a stambena politika nije uspijevala pratiti takav

¹⁹ Isto, 87, napomena 22.

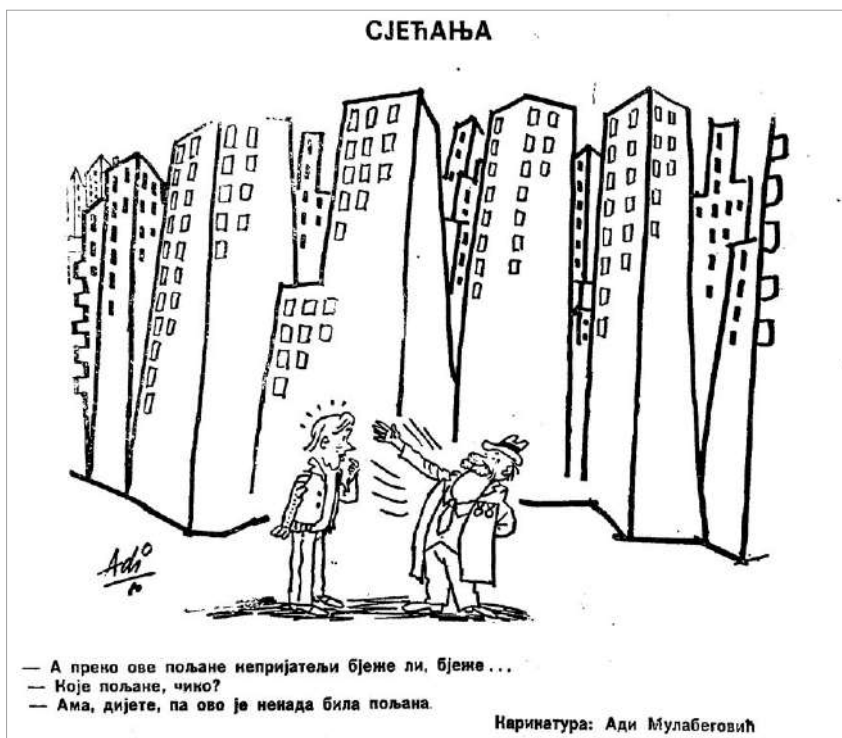
²⁰ Ejub Sijerčić, *Migracije stanovništva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Republički zavod za statistiku SRBiH, 1976, 9; Isti, *Materijalni i društveni razvoj SR Bosne i Hercegovine 1947–1972*, Sarajevo: Republički zavod za statistiku, 1973, 73.

²¹ Jasmina Čehajić, "Imigrantsko stanovništvo deset udruženih opština s područja grada Sarajeva – neka obilježja prema popisu stanovništva 1981", u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo: Institut za istoriju i Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1990, 572.

tempo rasta. Čak i u najintenzivnijim periodima stambene izgradnje u socijalističkoj Jugoslaviji ostvareni broj novoizgrađenih stanova bio je daleko ispod stvarnih potreba gradskog stanovništva. Tokom 1970-ih godina neke su procjene ukazivale da bi do 2001. godine isključivo u gradovima bilo potrebno graditi 140.000 stanova godišnje kako bi se sanirala stambena nestašica, dok taj nivo izgradnje nije dostignut ni u ukupnom obimu na nivou cijele zemlje tokom 1970. godine, a ne samo u gradovima. Ovaj jaz između intenzivnih migracijskih tokova i nedostajućih stambenih kapaciteta dodatno je produbljivao stambenu krizu, odnosno stalni nedostatak prostora za stanovanje, naročito u gradovima, tokom cijelog socijalističkog razdoblja.²²

Ubrzani procesi urbanizacije i kolektivne stambene izgradnje koji su transformirali prostor jugoslavenskih gradova nisu prošli nezapaženo u tadašnjoj javnosti. Satirične karikature iz periodične štampe ponekad su na vrlo jednostavan, ali efektan način ukazivale na posljedice intenzivne izgradnje. U jednoj od takvih karikatura objavljenoj u *Oslobođenju*, bosanskohercegovački karikaturista Adi Mulabegović prikazuje scenu koja, duhovito i precizno, vizualizira nestajanje zelenih površina pod pritiskom stambene izgradnje. Time se dodatno potvrđuje koliko su procesi urbanizacije u socijalističkoj Bosni i Hercegovini, naročito u Sarajevu, oblikovali novu urbanu stvarnost.

²² M. Petrović, *Sociologija stanovanja*, 87.

Karikatura. Adi Mulabegović, "Sjećanja".²³

Dakle, iako je kolektivno stanovanje bilo ideološki promovirano i institucionalno snažno podržavano, njegovi stvarni dometi ostali su ograničeni. Kako ističe Mina Petrović, obim gradnje u privatnom sektoru bio je značajan i, osim u najvećim gradovima, često je premašivao obim gradnje stanova u društvenom sektoru. U manjim gradovima i ruralnim područjima individualna stambena izgradnja bila je dominantan oblik rješavanja stambenog pitanja, bez obzira na zvanične ideološke postulate koji su favorizirali kolektivno stanovanje.²⁴ U prilog tezi o ograničenom doseg u kolektivne stambene izgradnje govore i statistički podaci. Na nivou čitave Jugoslavije, društvena izgradnja je 1981. godine činila svega 21,45% ukupno izgrađenih stanova, dok je u Bosni i Hercegovini taj udio bio još

²³ Adi Mulabegović, "Sjećanja – karikatura", *Oslobođenje*, 6. 4. 1980.

²⁴ M. Petrović, *Sociologija stanovanja*, 82.

manji – samo 18,67%.²⁵ Sredinom 1980-ih godina u deset većih gradova u Bosni i Hercegovini bilo je smješteno 35% ukupnog stambenog kapaciteta u Republici, odnosno do 1985. godine te su gradske sredine bile nosioci 57% ukupne stambene izgradnje u društvenoj svojini.²⁶ Uprkos tome što su efekti kolektivne izgradnje bili najvidljiviji u najvećim gradovima, generalno gledano, individualna gradnja zadržala je primat u većini sredina.

Ipak, u pojedinim urbanim centrima udio društvenih stanova bio je značajno viši. Prema podacima iz 1981. godine, u Sarajevu je bio ukupno 93.541 stan, od čega je 52.354 (55,97%) bilo u društvenom vlasništvu. U poređenju s ostalim republičkim i pokrajinskim centrima u Jugoslaviji, jedino je Beograd imao veći udio društvenih stanova u ukupnoj stambenoj strukturi, sa 63,39%. Sarajevo je, dakle, bilo jedan od rijetkih gradova u kojem je društvena izgradnja uspjela ostvariti natpolovičan domet.²⁷

Ovakav obrazac, u kojem je društvena stambena izgradnja bila koncentrirana u urbanim sredinama, nije bio karakterističan isključivo za Sarajevo kao najveći grad i društvenopolitičko sjedište SR Bosne i Hercegovine. Slična situacija zabilježena je i u drugim regionalnim i industrijskim centrima, poput Banje Luke, Mostara, Tuzle i Zenice. Iako u ovim gradovima udio društvene izgradnje često nije prelazio polovinu ukupnog stambenog fonda, on je i dalje bio značajan i u skladu s tadašnjim urbanističkim planiranjem i društvenim usmjerenjima razvoja stanogradnje. Analizirani dostupni statistički podaci odnose se prvenstveno na period između 1970. i 1985. godine. Iako parcijalni, ovi se podaci mogu smatrati vjerodostojnim indikatorima stambenih trendova u Bosni i Hercegovini. Tako je u Banjoj Luci u navedenom periodu izgrađeno ukupno 28.616 stanova, od čega je

²⁵ *Studija: Stambena politika i stanovanje u SFRJ*, Beograd: Jugoslavenski institut za urbanizam i stanovanje, 1987, 3.

²⁶ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Fond: Socijalistički savez radnog naroda Bosne i Hercegovine (dalje: SSRNBiH), Sekcija RK SSRNBiH za ostvarivanje socijalističkih i samoupravnih odnosa u stambenoj i komunalnoj djelatnosti, "Informacija o aktuelnoj problematici u stambenoj izgradnji republičkog komiteta za urbanizam Skupštine SR BiH, august 1986."

²⁷ *Studija: Stambena politika i stanovanje u SFRJ*, (rukovodilac projekta Vojislav Vasić), Beograd: Jugoslavenski institut za urbanizam i stanovanje, 1987, 16.

59,11% bilo u individualnom, a 40,89% u društvenom vlasništvu. U Mostaru je izgrađeno 14.930 stanova, s udjelom od 56,48% u individualnom i 43,52% u društvenom vlasništvu. Tuzla i Zenica bilježe slične omjere – u Tuzli je izgrađeno 14.365 stanova, od čega 54,42% u individualnom, a 45,58% u društvenom vlasništvu, dok je u Zenici izgrađen ukupno 18.151 stan, pri čemu je 54,9% bilo u individualnom, a 45,1% u društvenom vlasništvu.²⁸ Ovi podaci jasno pokazuju da se u urbanim cjelinama Bosne i Hercegovine društvena stambena izgradnja razvijala u skladu s tadašnjim urbanističkim planovima, ali da ni u ovim sredinama nije uspjela postati dominantan model stanovanja. Individualna izgradnja je, uprkos institucionalnim nastojanjima da se favorizira kolektivni model stanovanja, zadržala primat u većini gradova.

Stanovi s rang-liste: raspodjela društvenih stanova

Uslijed insistiranja na kolektivnoj, društvenoj izgradnji prostora za stanovanje, a unutar sistema ograničenih mogućnosti koje su ukazivale na to da su projekcije stambene politike bile iracionalne, naposljetku su se u njenoj primjeni javile brojne anomalije. Ideja o univerzalnom pravu svakog građanina na stan i zaposlenje, iako snažno propagirana, u praksi se često pokazivala kao teško ostvariva. Dodjela društvenih stanova na korištenje predstavljala je važan oblik rješavanja stambenog pitanja, za koji su građani pokazivali najveći interes. Stanovi su se dodjeljivali bez ličnog finansijskog učešća korisnika, a korištenje se reguliralo putem stanarine, koja je tokom cijelog perioda ostajala izuzetno niska i nikad nije bila usklađena s realnim ekonomskim parametrima. Takva praksa stavljala je korisnike društvenih stanova u povoljniji položaj u odnosu na druge kategorije stanovništva, čime je društveni stan postao najpoželjniji i najpovoljniji oblik stambenog zbrinjavanja. Međutim, neujednačeni i često proizvoljni kriteriji raspodjele izazivali su brojne nesuglasice i osjećaj nepravde među radnicima. Podjela

²⁸ *Statistički godišnjak SR Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Republički zavod za statistiku SR BiH, godišta 1970–1985.

stanova vršila se u okviru pojedinačnih organizacija, koje su bile odgovorne za njihovu raspodjelu. Uslovi za dodjelu stanova određivali su se pravilnicima, odnosno samoupravnim aktima, na osnovu kojih su se formirale rang-liste, ali su se ti pravilnici znatno razlikovali od organizacije do organizacije. U nekim kolektivima presudnu je ulogu imao radni staž unutar ili izvan organizacije, dok su se drugdje kao ključni kriteriji uzimali trenutni stambeni uvjeti, broj članova domaćinstva, primanja po članu porodice, zdravstveno stanje i slični faktori. Analiza pravilnika koji su regulirali ovu oblast, sprovedena na uzorku organizacija u Srbiji i Hrvatskoj, pokazala je da je sistem bodovanja najčešće favorizirao radnike s višim stepenom obrazovanja. Dodatne analize strukture korisnika stambenih prava nad društvenim stanovima potvrdile su ove teze, budući da su visokoobrazovani i visokokvalificirani radnici bili znatno zastupljeniji nego polukvalificirani i nekvalificirani.²⁹

Proces raspodjele stanova u Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini bio je obilježen brojnim nepravilnostima, što je, suprotno ideološkim očekivanjima, rezultiralo produbljivanjem postojećih društvenih razlika. Sistem raspodjele nije uspijevaos osigurati pravednu zastupljenost svih društvenih slojeva, što je dovelo do izražene neujednačenosti između strukture zaposlenih i strukture korisnika stanova. Tako je zabilježeno da je 1976. godine udio radnika u ukupnoj zaposlenosti iznosio 68,2%, dok je njihovo učešće u raspodjeli stanova bilo tek 43,5%. Time su upravo radnici, iako predstavljeni kao temelj i avangarda socijalističkog društva, ostajali potisnuti u pristupu stanovima. Osim kvantitativne diskriminacije, i kvalitativni aspekt stanovanja bio je nepovoljan, budući da su radnici često dobijali stanove manje kvadrature i lošije gradnje, što je pojačavalo osjećaj marginalizacije i slabilo u oficijelnoj retorici promoviranu društvenu solidarnost te dodatno utvrdilo klasno raslojavanje.³⁰

²⁹ *Studija: Stambena politika i stanovanje u SFRJ*, 18–23.

³⁰ Raif Dizdarević, "Mnoštvo prepreka do obiteljske kuće", *Oslobođenje*, 6. 6. 1977, 2.

Karikatura "Preduzeće nam je nabavilo – svakome po jedan stan"³¹

Pitanje raspodjele stanova, pravilnika kojima je ona bila regulirana te rang-listi za njihovu dodjelu, duboko je opterećivalo odnose unutar socijalističkog društva i tadašnjih okvira stambene politike. S obzirom na to da je praksa rješavanja ovih pitanja bila prepuštena svakoj radnoj organizaciji pojedinačno, s vremenom su se javljali brojni problemi koji su postajali sve izraženiji. Očekivanja radnika u vezi s dodjelom stanova početkom 1970-ih godina mogu se najbolje ilustrirati kroz njihove vlastite izjave, zabilježene u

³¹ Stan – list stambenog preduzeća Sarajevo, god. VIII, br. 79–80, 5 / 6. 1974, 11.

različitim anketama. Jedna od takvih objavljena je u listu *Oslobođenje* pod naslovom "Stanovi sa rang-liste". Odgovori radnika kretali su se od krajnje pesimističnih do onih ispunjenih nadom. Ivanka Narančić, trgovačka pomoćnica u UPI-ju, tom prilikom izjavila je:

"Ne nadam se da ću bilo kada dobiti stan. Bar ne u radnom kolektivu gdje sam zaposlena, a to je UPI-jev sektor maloprodaje. Za dvije godine koliko sam zaposlena u UPI-ju ne znam da je bilo ko od mojih kolega ili kolegica dobio stan. Nisam, a vjerovatno ni moje kolege s kojima radim, ni upoznata kako se vrši sastavljanje liste prioriternih slučajeva prilikom dodjele stanova."

S druge strane, Mustafa Duraković, kondukter Gradskog saobraćajnog preduzeća, izrazio je određenu dozu optimizma u svome odgovoru:

"Stambeni problem – za mene jedan od najvažnijih – još uvijek nisam riješio. S obzirom na to da sam relativno *mlad* i po radnom stažu provedenom u preduzeću, ostaje mi nada da mi stan neće ostati uvijek samo lijepi san. Što se tiče dodjele stanova u našem radnom kolektivu, mogu reći da se oni dodjeljuju samo najprioritetnijim slučajevima, bilo da se radi o rukovodiocima, vozaču tramvaja, kondukeru ili nekom trećem. To mi upravo i uliva nadu da ću jednog dana i ja doći na red. Naravno, treba sačekati, jer svi mi znamo, stanovi se ne grade *preko noći*."³²

Enver Hozić, visokokvalificirani monter "Unioninvesta", u spomenutoj anketi svjedoči sljedeće: "Kod nas se dodjela stanova vrši prema listi prioriteta. Na ovu listu dolazi se na osnovu broja prikupljenih bodova, što zavisi od težine radnog mjesta, broja članova porodice i ostalih faktora. Na taj način neposredni proizvođači i rukovodioci potpuno su izjednačeni."

Međutim, i on potvrđuje da su se pravila nerijetko zaobilazila: "Prije godinu i po dana, za vrijeme odsustva našeg direktora, dogodila se i jedna nepravilnost. Naime, tada su kupljena dva stana od privatnika, koja su kasnije adaptirana – uvedeno grijanje i sagrađene garaže – i dodijeljena bez saglasnosti samoupravnih organa u preduzeću. Tako nešto nije se smjelo

³² Ibro Kavazović, Maida Vodeničarević, "Stanovi sa rang-liste", *Oslobođenje*, 2. 12. 1972.

dogoditi.” Uprkos svemu, Hozić zaključuje u duhu tadašnjih shvatanja i očekivanja radnika: “Na našoj rang-listi bio sam nedavno 32, a trenutno sam na 27. mjestu, što mi daje nadu da ću strpljivo čekajući kao i do sada, uskoro dobiti svoj ‘krov nad glavom.’”³³ Ovaj iskaz, utemeljen na radničkom iskustvu, ukazuje na ambivalentnost problema u pitanju raspodjele društvenih stanova u socijalizmu. S jedne strane postojala je svijest o prisustvu nepravilnosti i mogućnosti da se sistem izigra, dok s druge strane spomenuti radnik izražava svoje povjerenje prema sistemu i nadu da će se njegova očekivanja ipak ispuniti. Također, vrijedno je spomenuti i to da postojanje ovakve otvorene javne kritike od strane običnih stanovnika ukazuje na određene specifičnosti uvjeta u kojima se ovi procesi odvijaju, a koji su posebna karakteristika jugoslavenkog socijalističkog sistema tog vremena.

Radne organizacije, u zavisnosti od svog ekonomskog položaja, imale su različite mogućnosti za rješavanje stambenih pitanja svojih zaposlenih. One koje su poslovale uspješno bile su u stanju da ovu problematiku rješavaju efikasnije i pravednije, dok su organizacije s lošijim rezultatima imale znatno ograničenije mogućnosti. Pored toga, važan faktor bio je i položaj pojedinaca unutar same organizacije, gdje su visokokvalificirani radnici imali veće šanse za dobijanje stana u odnosu na niže rangirane kolege.³⁴ Analizom i pregledom samoupravnih sporazuma o dodjeli stanova u preko 90 radnih organizacija u Sarajevu u drugoj polovici 1970-ih, ustanovljene su značajne razlike u utvrđivanju općih kriterija za dodjelu stanova. Te razlike često nisu bile rezultat nekih posebnih okolnosti unutar pojedinih kolektiva, već su proizilazile iz nedostatka standardizacije i jasnih smjernica. U nekim slučajevima radni staž je bio dominantan faktor pri bodovanju, u drugima su to bili uvjeti stanovanja, broj članova porodice, primanja po članu domaćinstva i slično. Problemi su se javljali ne samo prilikom sastavljanja rang-listi već i tokom donošenja konkretnih odluka o dodjeli

³³ Ibro Kavazović, Maida Vodeničarević, “Stanovi sa rang-liste”, *Oslobođenje*, 2. 12. 1972.

³⁴ Dragana Ž. Stojanović, *Sociološki aspekti bespravne stambene izgradnje u Jugoslaviji*, (odbranjena doktorska disertacija – neobjavljeno), Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odsjek za filozofiju i sociologiju, 1990, 128.

stanova. Uzroci su, kako se u izvorima navodi, ležali u “nepravilnostima kod regulisanja prava”, kao i zbog često prisutne “samovolja(e) pojedinaca u postupku utvrđivanja prvenstva prava na stan”.³⁵

Uprkos postojanju detaljno razrađenih pravilnika o kriterijima za bodovanje, njihova primjena u praksi često je bila selektivna i neujednačena. To potvrđuju brojne žalbe koje su radnici i građani podnosili komisijama za žalbe i predstavke, kako unutar društveno-političkih organizacija tako i prema nadležnim institucijama vlasti. Analiza ovih žalbi otkriva mnogo više od proceduralnih neslaganja, jer one pružaju dragocjeni uvid u svakodnevni odnos između pojedinca i vlasti u socijalističkom sistemu. Kako pokazuje Josip Mihaljević u svojoj studiji koja se odnosi na SR Hrvatsku, upravo je stambeno, kao osnovno egzistencijalno pitanje, ali i faktor na kojem se značajnim dijelom i gradila ideološka premisa tadašnjih vlasti, predstavljalo najizraženiju problematiku u tom odnosu. Odmah iza stambene problematike dolazila su i druga važna egzistencijalna pitanja poput zaposlenja, socijalne pomoći, penzije itd.³⁶ Slična dinamika zabilježena je i u SRBiH, a posebno u Sarajevu. Na osnovu dostupne građe, napose iz izvještaja Komisije za predstavke i žalbe Saveza komunista Gradskog komiteta (SKGK) Sarajeva, proizlazi da je najveći broj žalbi bio upravo iz domena stambenih pitanja: potražnje stanova, raspodjele stanova, proširenja, zamjene, kreditiranja i sl. Od ukupno 570 predavki koje su podnijete u 1977. i 1978. godini čak 276 (ili 43,75%) odnosilo se na stambenu politiku. Najčešće su se radnici žalili na nepoštivanje rang-listi u osnovnim organizacijama udruženog rada (OOUR-ima), što ih je dovodilo u stanje “neizvjesnosti”. Zbog toga su, kako su navodili, gubili nadu i povjerenje u “rješavanje njihovog stambenog problema”.³⁷

³⁵ Historijski arhiv Sarajevo (dalje: HAS), Fond: Skupština grada Sarajeva (dalje: SGS), “Sjednica Skupštine grada Sarajeva XXXIII (14. 7. 1977). Aktuelna pitanja u stambenoj oblasti, stambenoj politici i stambenoj izgradnji u gradu Sarajevu sa prijedlogom mjera i zadataka.”

³⁶ Josip Mihaljević, *Komunizam i čovjek. Odnos vlasti i pojedinca u Hrvatskoj 1958–1972*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2016, 217–225, 256–274.

³⁷ “Izvještaj Komisije Gradskog komiteta SK za prijedloge, predstavke i žalbe”, u: *Izvještaj o radu Gradske konferencije Saveza komunista, njenih organa i tijela za period mart 1978. – juni 1980.*

Najveći broj predstavki upućenih Komisiji Općinskog komiteta Saveza komunista Centar za prijedloge, predstavke i žalbe tokom 1981, 1982. i 1983. godine odnosio se upravo na stambeno-komunalne probleme. Radnici su se najčešće žalili na nepravilnu i neobjektivnu raspodjelu stanova, kao i na kršenje pravila samoupravnih zajednica u procesu njihove dodjele. Posebnu pažnju izazvale su žalbe koje su ukazivale na zloupotrebe: korištenje više društvenih stanova od strane pojedinaca, dodjelu stanova osobama koje su već posjedovale kuće, te izražen nepotizam u procesu dodjele stanova. Osim toga, značajan dio pritužbi bio je usmjeren i na rad nadležnih tijela, prije svega zaduženih za komunalno-stambene poslove, kao i Komisije za stambeno-komunalne djelatnosti te Komisije za urbanizam, građenje, imovinsko-pravne poslove i katastar. Tim institucijama najčešće su se spočitavali sporost u radu, neobjektivnost te nedostatak efikasnosti, posebno kada se radilo o izdavanju građevinskih dozvola, davanju urbanističke saglasnosti ili rješavanju imovinsko-pravnih odnosa.³⁸

Na prostoru sarajevske općine Vogošća, više od 60% predstavki upućenih Komisiji Predsjedništva CKSK Vogošća za prijedloge, predstavke i žalbe tokom 1982. godine odnosilo se upravo na pitanja stambene politike, i to najvećim dijelom na raspodjelu stanova. Istovremeno, društvenom pravobraniocu samoupravljanja u Vogošći tokom iste godine dostavljeno je 369 obraćanja radnika, od čega se 129 ili 34% odnosilo na stambena pitanja. Ovi podaci ukazuju ne samo na učestalost problema vezanih za realizaciju stambene politike, već i na činjenicu da su građani, u velikom broju slučajeva, imali povjerenja u Savez komunista kao instituciju koja bi mogla riješiti njihove egzistencijalne probleme. Moguće je da su smatrali kako će upravo organi Partije imati veću moć da utječu na konkretne odluke i nepravilnosti koje su se pojavljivale u sistemu dodjele stanova.³⁹

godine. Jedanaesta i dvanaesta sjednica Gradske konferencije Saveza komunista BiH, knjiga 9, Sarajevo: Gradska konferencija SKBiH, 6. 1980, 169–173.

³⁸ ABiH, Fond: Centralni komitet Saveza komunista BiH (dalje: CKSKBiH), 09/1983, K 4/1228–1290. “Informacija o idejno-političkim pojavama i problemima na koje ukazuju radni ljudi i građani u predstavkama upućenim organima i funkcionerima Saveza komunista.”

³⁹ ABiH, CKSKBiH, 09/83 K 4-891–926, “Aktuelna idejno-politička pitanja ostvarenja zadataka u

Zbog značajnog porasta predstavki i žalbi u SRBiH koje su se ticale pitanja dodjele stanova, Predsjedništvo SR BiH je na sjednici održanoj sredinom juna 1982. godine posebno razmatralo dokument *Informacija o radu sudova udruženog rada na rješavanju sporova iz stambene oblasti*, koji je sastavljen tokom 1981. godine od strane Suda udruženog rada BiH. Sporovi su se najčešće odnosili na prioritete pri dodjeli stanova i kredita za izgradnju. Prema tadašnjoj proceduri, radnik je najprije morao pokušati ostvariti zaštitu svojih prava unutar organizacije, a tek potom mogao je pokrenuti sudski postupak. U izvještaju se navodi da se zahtjevi radnika često razmatraju samo formalno, a nerijetko i uopće ne budu razmotreni, iako je to bila zakonska obaveza. U navedenim sporovima, kako se navodi, sudovi udruženog rada isključivo su procjenjivali zakonitost odluka koje su donijele osnovne organizacije. Oni nisu odlučivali o samoj raspodjeli stanova, već su samo mogli poništiti odluku ako bi se utvrdilo da nije donesena u skladu sa zakonom ili samoupravnim aktom. U tom slučaju cijeli se proces na nivou radne organizacije ponavljao. Samo u izuzetnim slučajevima sudovi su donosili odluke koje su neposrednije utjecale na konkretne raspodjele, primjerice, kada su radne organizacije uporno ignorirale prethodne sudske odluke i donosile nezakonite odluke. Takvi slučajevi su, međutim, bili vrlo rijetki: u prvoj polovini 1981. godine, od 1.528 riješenih predmeta, samo je osam rezultiralo takvom intervencijom suda (sedam u Zenici i jedan u Doboju).⁴⁰

Prema izvještaju Suda udruženog rada, broj sporova iz stambene oblasti kontinuirano je rastao, a dinamika tih sporova često se poklapala s razvojem stambene izgradnje. Tako je, naprimjer, 1981. godine, nakon završetka velike stambene zgrade poznate kao "super-blok", u Banovićima, te nakon što je izvršena raspodjela stanova, zabilježen nagli porast tužbi u toj općini.

oblasti stambene izgradnje s posebnim osvrtnom na sagledavanje i rješavanje stambenih problema putem stambenog zadrugarstva, Opštinski komitet SKBiH Vogošća, 1983."

⁴⁰ ABiH, SSRNBiH, Sekcija RK SSRNBiH za ostvarivanje socijalističkih i samoupravnih odnosa u stambenoj i komunalnoj djelatnosti, "Informacija o radu sudova udruženog rada na rješavanju sporova iz stambene oblasti, Sarajevo, septembar 1981. godine."

U prvom polugodištu te godine pokrenuto je 56 sporova samo u Banovićima, dok su na prostoru preostalih 18 općina pod jurisdikcijom tuzlanskog suda ukupno evidentirana 273 slučaja.⁴¹

Evidentno je prema izvještaju da se bilježi kontinuirani porast broja sporova iz stambene oblasti u ukupnoj strukturi vođenih predmeta: 1.404 predmeta 1979. (15%), 2.471 1980. (22,9%) i 1.524 u prvom polugodištu 1981. (22,4%), s tendencijom daljeg rasta. Važno je naglasiti da broj pokrenutih sporova nije nužno odgovarao broju stanova koji su bili predmet rasprave. Naprimjer, u prvom polugodištu 1981. godine zabilježena su 1.524 spora, dok je ukupan broj spornih stanova iznosio 2.203. Sve je zavisilo od konkretnog slučaja, jer broj predmeta nije odražavao broj radnika koji je bio uključen u postupke, a često se dešavalo da više radnika učestvuje u jednom sporu. Izvještaj ističe društvenu osjetljivost ovih pitanja, jer su radnici pažljivo pratili tok i ishod svakog spora. Posebna složenost ovih sporova proizlazi iz činjenice da je raspodjela društvenih stanova bila uređena pravilnicima o raspodjeli stanova, prema kojima su radnici u osnovnim organizacijama navodno samostalno definirali kriterije, mjerila i postupke odlučivanja. Kako nijedan zakon precizno nije određivao šta ti kriteriji i mjerila treba da sadrže, svaki sudski postupak, kako se navodi, bio je specifičan slučaj za sebe, što je zahtijevalo dodatnu pažnju i značajno vrijeme u njegovom razmatranju. S obzirom na to da prije osnivanja sudova udruženog rada nije postojala sudska zaštita prava iz oblasti raspodjele sredstava za stambenu izgradnju, ovi sudovi nisu mogli osloniti svoj rad na prethodna slična iskustva iz rada sudova, te se njihova praksa razvijala paralelno s procesima u radnim organizacijama. Sudovi su tako ne samo pružali zaštitu radnicima u ostvarivanju njihovih prava već su i aktivno doprinosili oblikovanju samoupravnih pravnih normi kroz konkretne sudske odluke. Bilježi se vrlo učestala praksa da se pravilnici o raspodjeli stanova ne donose u skladu sa zakonom, odnosno donose se mimo propisane procedure (npr. bez odlučivanja na zborovima radnika).

⁴¹ ABiH, SSRNBiH, Sekcija RK SSRNBiH za ostvarivanje socijalističkih i samoupravnih odnosa u stambenoj i komunalnoj djelatnosti, "Informacija o radu sudova udruženog rada na rješavanju sporova iz stambene oblasti, Sarajevo, septembar 1981. godine."

Zbog toga su se u mnogim organizacijama odluke o raspodjeli stanova temeljile na aktima koji nisu bili zakoniti. Uz to, ti akti su često bili međusobno neujednačeni u pogledu kriterija i mjerila, što je dodatno otežavalo primjenu i pravnu zaštitu. Ukupna situacija na polju stambene izgradnje, obilježena usporavanjem tempa gradnje i smanjenjem dostupnog stambenog fonda, direktno je pogodovala rastu broja sporova pred sudovima udruženog rada. Kako se broj raspoloživih stanova smanjivao, sve veći broj radnika aspirirao je na ograničen fond, što je pojačavalo konkurenciju i ujedno povećavalo i broj prigovora i žalbi na odluke o raspodjeli stanova.⁴²

Vrlo učestala pojava u praksi, kako se navodi u izvještaju, bila je raspodjela stanova u radnim organizacijama mimo odredbi utvrđenih pravilnicima o raspodjeli stanova. U takvim slučajevima, sud je redovno poništavao odluke i proces raspodjele vraćao na početak, što je značilo novi izbor i odlučivanje. Međutim, zabilježeni su i slučajevi u kojima su radne organizacije, uprkos presudama suda, uporno ponavljale istu, nezakonitu, odluku. Tako je u jednoj osnovnoj organizaciji (ne navodi se u kojoj), zabilježen primjer u kojem je ista odluka o dodjeli stana jednom od dvojice radnika donesena čak tri puta, iako je sud svaki put presudio da je takva odluka nezakonita. Tek nakon treće presude, sud je bio primoran da preduzme efikasniju mjeru radi zaštite prava radnika, za koje je tri puta utvrđeno da mu je "nesumnjivo i nezakonito povrijeđeno". Bilo je i značajnih problema prilikom izvršenja sudskih odluka, jer je njihovo sprovođenje bilo u nadležnosti općinskih skupština. Međutim, u slučajevima kada bi sud poništio odluku osnovne organizacije o dodjeli stana, a radnik je u međuvremenu već uselio i zaključio ugovor o korištenju stana, ni općinska skupština više nije mogla efektivno izvršiti sudsku odluku. U takvim situacijama, jedina mogućnost bila je pokretanje postupka za iseljenje tog radnika, što je dodatno usložnjavalo čitav proces i produžavalo pravnu nesigurnost.⁴³

⁴² ABiH, SSRNBiH, Sekcija RK SSRNBiH za ostvarivanje socijalističkih i samoupravnih odnosa u stambenoj i komunalnoj djelatnosti, "Informacija o radu sudova udruženog rada na rješavanju sporova iz stambene oblasti, Sarajevo, septembar 1981. godine."

⁴³ Isto.

Iskustva iz sudske prakse pokazuju kompleksnost i osjetljivost sporova iz stambene oblasti, ali i sve češće slučajeve ignoriranja važećih procedura, što je nerijetko dovodilo do osjećaja pravne nesigurnosti među radnicima. Iako su podaci iz izvještaja Suda udruženog rada više sumarnog karaktera i ne dopuštaju uvid u detalje pojedinačnih slučajeva, upravo bi analiza konkretnih predmeta omogućila dublje razumijevanje dinamike problema u praksi. Ipak, određeni primjeri takvih nepravilnosti dokumentirani su na stranicama tadašnje štampe, konkretno u izvještajima dnevnog lista *Oslobođenje*.

Tako je, primjerice, zabilježen slučaj iz Tvornice obuće u Sarajevu, gdje je jednoj radnici, penzionerki i invalidu I kategorije, uskraćeno pravo na stan zbog izmjene bodovnog sistema kojim su prioritetni bodovi bili dodijeljeni samo invalidima II i III kategorije, ali ne i onima iz I kategorije. Ovakve izmjene pravila “u hodu”, koje su bile u suprotnosti s osnovnim principima pravičnosti, ukazivale su na duboko ukorijenjene nepravilnosti u sistemu. Sličan primjer zabilježen je i u preduzeću TP “Unime”, gdje je jedan penzionirani radnik, koji je pri odlasku u penziju 1970. godine bio osmi na rang-listi za dodjelu stana, tri godine kasnije, 1973. godine, pao na 18. mjesto, bez jasnog obrazloženja. Istovremeno, tokom 1974. godine stanovi su dodijeljeni sedmorici radnika koji uopće nisu bili na zvaničnoj rang-listi, dok su čak četiri stana otišla osobama koje su se nalazile znatno niže od 18. mjesta – jedan od njih čak na 96. poziciji.⁴⁴ Takvi primjeri očigledno nisu bili rijetkost, i oni ukazuju na izostanak transparentnosti u donošenju odluka koje su direktno utjecale na životne uvjete građana.

Zbog neujednačenih kriterija i brojnih problema koji su iz toga proizlazili, krajem 1980. godine Vijeće Saveza sindikata Bosne i Hercegovine, u saradnji sa Ustavnim sudom BiH, Sudom udruženog rada BiH, Republičkim društvenim pravobraniocem samoupravljanja BiH i Republičkim komitetom za urbanizam, građevinarstvo, stambene i komunalne poslove BiH, organiziralo je posebno savjetovanje na temu “Ujednačavanje krite-

⁴⁴ Raif Dizdarević, “Mnoštvo prepreka do obiteljske kuće”, *Oslobođenje*, 6. 6. 1977, 2; J. Karaga, “Iz stana na šesnaesto mjesto”, *Oslobođenje*, 9. 12. 1981, 9.

rija za raspodjelu stanova i kredita za individualnu stambenu izgradnju u osnovnim organizacijama udruženog rada i radnim zajednicama u BiH". Cilj ovog savjetovanja bio je postavljanje jasnijih i ujednačenijih smjernica za raspodjelu stanova, kako bi se spriječile zloupotrebe i povećala transparentnost u postupcima njihove dodjele. Tokom rasprave posebno je naglašena klasna suština i društveni značaj raspodjele stanova, uz isticanje potrebe da radnici iz neposredne proizvodnje treba da dobiju veći udio u raspodjeli stanova, srazmjerno svom broju i doprinosu u ukupnoj zaposlenosti. Ukazano je na činjenicu da se u mnogim radnim organizacijama još uvijek pridaje prevelika važnost formalnim kriterijima poput školske spreme ili radnog mjesta, dok se zanemaruju stvarni radni doprinos, uvjeti rada i stvaralaštvo. Kao rezultat savjetovanja, utvrđeni su osnovni stavovi odnosno zaključci u kojima je prije svega naglašena važnost klasne suštine stambene politike – stanovi su shvaćeni kao izraz društvenih odnosa i radnog doprinosa. Kako bi se omogućilo objektivnije utvrđivanje prioriteta pri dodjeli stanova i procjeni stambenih potreba radnika, definirani su osnovni kriteriji koji su trebali da nose 70% ukupnog broja bodova: uvjeti stanovanja, radni doprinos i radni staž.⁴⁵

Svaki od osnovnih kriterija dodatno je precizno definiran u zaključcima savjetovanja. Kada je riječ o uvjetima stanovanja, pod tim su se podrazumijevale okolnosti u kojima radnik i članovi njegovog domaćinstva žive, uzimajući u obzir da li je radnik bez stana ili bez odgovarajućeg stambenog prostora. Neodgovarajući stan podrazumijevao je stambenu jedinicu koja nije adekvatno opremljena sanitarnim i drugim instalacijama ili koja po svojoj veličini ne odgovara broju članova domaćinstva. Bez stana se smatrao radnik koji ne koristi društveni stan niti posjeduje stan u privatnom vlasništvu na teritoriji koja je definirana odgovarajućim samoupravnim aktom, tj. pravilnikom o raspodjeli stanova. Za radnika bez porodice koji

⁴⁵ ABiH, SSRN BiH, Sekcija RK SSRN BiH za ostvarivanje socijalističkih i samoupravnih odnosa u stambenoj i komunalnoj djelatnosti, "Stavovi o ujednačavanju kriterija za raspodjelu stanova i kredita za individualnu stambenu izgradnju u osnovnim organizacijama udruženog rada i radnim zajednicama u Bosni i Hercegovini, Vijeće saveza sindikata, Sarajevo, februar 1981."

je stanovao kod roditelja, vrednovala se konkretna stambena situacija, uz poštivanje lokalnih društvenih dogovora o racionalnom korištenju stambenog prostora. Radnik s porodicom koji je stanovao kod roditelja posmatrao se kao radnik bez stana. U samoupravnim sporazumima radnih organizacija trebalo je jasno definirati stepen stambene ugroženosti, pri čemu su se najčešće razlikovale sljedeće kategorije: radnik bez stana, radnik u nehygijenskom ili ruševnom stanu, kao i onaj koji živi u neodgovarajućem stanu s obzirom na broj članova domaćinstva. Uz to, trebalo je uvažavati i vrijeme provedeno u toj konkretnoj stambenoj situaciji, kako bi se dodatno osiguralo pravedno bodovanje i utvrđivanje prioriteta. Drugi osnovni kriterij koji je istaknut kao važan prilikom vrednovanja pri dodjeli stanova bio je *radni doprinos*, koji je obuhvatao tekući i minuli rad, kao i radno stvaralaštvo radnika u okviru organizacije. Pri ocjeni doprinosa trebali su se u obzir uzeti kvantitet i kvalitet rada, složenost zadataka, uštede koje su se ostvarivale prilikom rada, efikasno korištenje radnog vremena, odgovornost i radni uvjeti. Posebno se ocjenjivao doprinos kroz inovacije i racionalizaciju. Period koji se uzimao za ocjenu određivao se dodatno pravilnikom o raspodjeli stanova, s ciljem da se osigura realna slika radnikovog angažmana i doprinosa kolektivu. Treći osnovni kriterij bio je *radni staž*, koji je obuhvatao vrijeme provedeno u udruženom radu, uključujući i beneficirani staž. Staž se bodovao bez obzira na to da li je ostvaren u OOUR-u koji dodjeljuje stan ili u drugim organizacijama. Samoupravnim aktima moglo se predvidjeti da prednost imaju radnici s dužim stažem u konkretnoj organizaciji, posebno u slučajevima kada kandidati imaju jednak broj bodova.⁴⁶ Ova tri osnovna kriterija – stambena situacija, radni doprinos i radni staž, predstavljala su temelj za procjenu stvarnih potreba i zasluga radnika, s ciljem da se proces dodjele stanova i kredita učini pravednijim, transparentnijim i usklađenim s načelima socijalističkog samoupravljanja.

⁴⁶ ABiH, SSRNBiH, Sekcija RK SSRNBiH za ostvarivanje socijalističkih i samoupravnih odnosa u stambenoj i komunalnoj djelatnosti, "Stavovi o ujednačavanju kriterija za raspodjelu stanova i kredita za individualnu stambenu izgradnju u osnovnim organizacijama udruženog rada i radnim zajednicama u Bosni i Hercegovini, Vijeće saveza sindikata, Sarajevo, februar 1981."

Pored osnovnih definirani su i dopunski kriteriji koji su podrazumijevali: radne uvjete (posebno otežani i po zdravlje štetni uvjeti rada), učešće u Narodnooslobodilačkoj borbi (NOB), invalidnost, zdravstveno stanje porodice, materijalno stanje domaćinstva, broj članova porodice, te druge faktore koje je svaka radna organizacija mogla utvrditi u skladu sa specifičnostima okolnosti i potreba. Redoslijed, značaj i način bodovanja ovih dopunskih kriterija također je trebao zavisiti od konkretnih okolnosti u svakoj organizaciji. Istovremeno, zaključeno je da određeni elementi ne mogu biti razmatrani za dodavanje ili oduzimanje bodova, poput: ustupanja društvenog stana, školske spreme, društveno-političke aktivnosti, uvjetovanja prava na stan višegodišnjim radom u datoj organizaciji, izrečenih disciplinskih mjera ili odbijanja dodijeljenog neodgovarajućeg stana i slično.⁴⁷

Jedna od značajnijih posljedica nemarnog odnosa prema pravilima raspodjele stanova bila je i sveprisutna pojava posjedovanja više od jednog društvenog stana, odnosno istovremenog korištenja društvenog stana i postojanja vlasništva nad privatnom kućom. Takva praksa bila je u suprotnosti sa zakonskim odredbama prema kojima se stanarsko pravo moglo ostvariti isključivo nad jednim društvenim stanom. Na ove zloupotrebe ukazivali su i članovi Saveza komunista, posebno u okviru rasprave o sprovođenju stambene politike. Tako je, naprimjer, delegat Ratko Jovičić, tokom rasprave o dokumentu *O nekim idejno-političkim pitanjima ostvarivanja stambene politike u Sarajevu* 1981. godine, posebno naglasio ovaj problem:

“Bilo bi dobro razmisliti da se na nivou Grada stvore nekakvi kodeksi ponašanja oko te diobe stanova. Nije dobro da čovjeku koji ima kuću u Gradu i naš je radnik dajemo stan. On ostaje u vlastitoj kući, a daje stan svom oženjenom sinu, a i u starom stanu drži podstanare. (...) Nije to jedan slučaj, njih ima više (...)”⁴⁸

⁴⁷ ABiH, SSRNBiH, Sekcija RK SSRNBiH za ostvarivanje socijalističkih i samoupravnih odnosa u stambenoj i komunalnoj djelatnosti, “Stavovi o ujednačavanju kriterija za raspodjelu stanova i kredita za individualnu stambenu izgradnju u osnovnim organizacijama udruženog rada i radnim zajednicama u Bosni i Hercegovini, Vijeće saveza sindikata, Sarajevo, februar 1981.”

⁴⁸ *Dokumenti. Akcioni program djelovanja komunista Sarajeva u ostvarivanju društvene uloge mlade generacije. Zadaci organizacije Saveza komunista u Sarajevu u ostvarivanju nekih aktuelnih*

Ova izjava ukazuje na dubinu problema i na neefikasnost kontrole prilikom raspodjele stanova, čime je doveden u pitanje i društveni karakter stanarskog prava i ugroženo povjerenje radnika u pravednost sistema.

Na tragu prethodno navedenih nepravilnosti, sredinom 1980-ih godina uslijedila je i institucionalna reakcija. Tokom 1983. godine u Jugoslaviji je pokrenuta kampanja “Imaš kuću, vrati stan”, koja je imala za cilj suzbijanje sve učestalije pojave nelegalno stečene imovine. Naime, iako je u zemlji zakonom bilo zabranjeno istovremeno posjedovati privatnu i državnu/društvenu imovinu, u praksi se taj propis često narušavao. Suština ove akcije bila je identifikacija slučajeva posjedovanja društvenog stana uz privatnu kuću, ili više društvenih stanova, kako bi se takva imovina oduzela i raspodijelila onima kojima je stvarno potrebna. Prema analizi Roryja Archera u članku pod naslovom “Imaš kuću, vrati stan”, kampanja je prvobitno pokrenuta na Kosovu, kao pokušaj obnove ugleda Partije nakon demonstracija 1981. godine. Međutim, na nivou čitave Jugoslavije ova inicijativa imala je širi cilj – promoviranje društvene jednakosti i sprečavanje privatizacije društvene imovine, naročito u kontekstu tadašnje ekonomske krize u zemlji. Građani su, međutim, nalazili brojne načine da zaobiđu ovu mjeru. Neki su prodavali kuće, dok su ih drugi prepisivali na djecu, a pojedini su se čak formalno razvodili kako bi izbjegli povrat stana. Kao direktna posljedica, u 1983. godini je u mnogim gradovima zabilježen nagli porast prometa nekretninama.⁴⁹

U Sarajevu je akcija utvrđivanja “viška” stambenog prostora započela 1982. godine, i to najprije na području općine Novi Grad. Cilj je bio izvršiti kontrolu korištenja stanova i provjeru nosilaca stambenog prava. Već u prvim fazama njenog provođenja utvrđene su brojne nepravilnosti, među kojima su najočitije bile pojave dvostrukih stanarskih prava – posjedova-

idejno-političkih pitanja u stambenoj oblasti, Šesnaesta sjednica Gradske konferencije Saveza komunista BiH, knjiga 20, Sarajevo: Gradska konferencija SKBiH, 1981, 44.

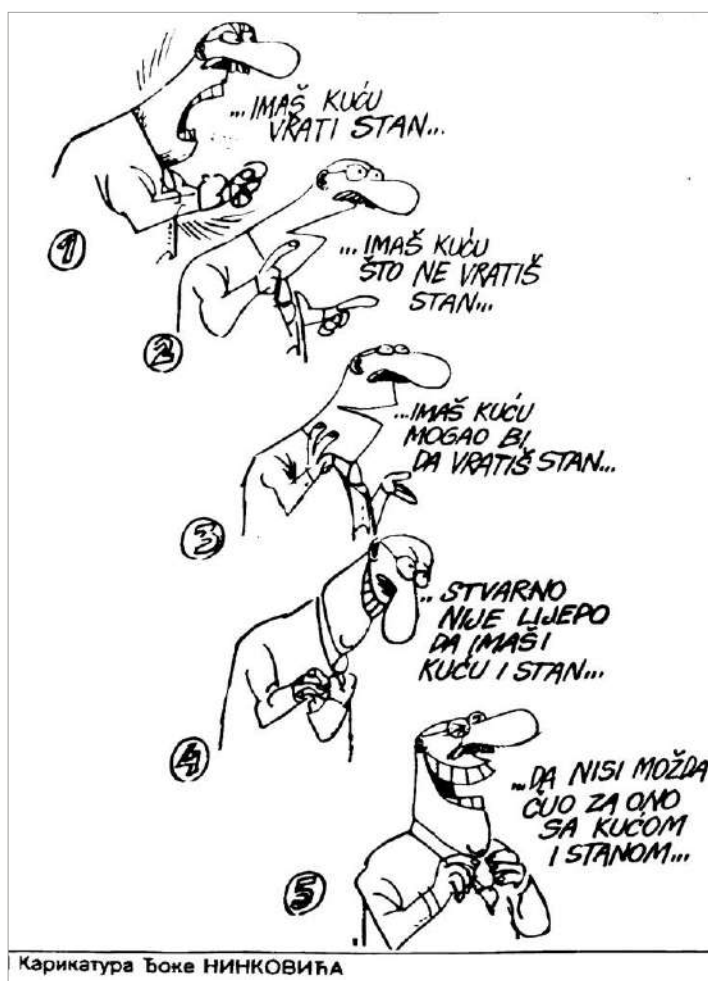
⁴⁹ Rory Archer, “Imaš kuću, vrati stan. Housing Inequalities, socialist morality and discontent in 1980s Yugoslavia”, u: *Godišnjak za društvenu istoriju*, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2013, vol. XX, br. 3, 128, 134.

nja kuće i stana koji se najčešće davao u zakup. Nakon samo mjesec dana provođenja ove akcije utvrđeno je da se skoro svaki deseti stan izdaje, što je ukazivalo na ozbiljan problem u sistemu raspodjele i nadzora nad stambenim fondom.⁵⁰ Iako su tokom 1982. godine zabilježeni slučajevi deložacija, intenzitet akcije ostao je ispod očekivanog. Primjera radi, na prostoru općine Novo Sarajevo nakon kontrole preko 3.000 stanova izvršeno je svega 38 deložacija. Najveći otpor dolazio je upravo iz radnih organizacija, koje su bile formalni vlasnici stanova, ali nisu preduzimale mjere ni nakon što su od strane Komisije za stambeno-komunalna pitanja bile upozorene da se stanovi koriste protivno zakonskim odredbama.⁵¹ Da bi se skrenula pažnja javnosti na apsurdne situacije na terenu, pokret *New Primitives* satirično je obradio ovu tematiku u popularnoj TV-emisiji "Top lista nadrealista", kroz humoristički skeč u kojem se zamišlja još rigidnija verzija kampanje: "Imaš kuću, imaš stan, imaš vikendicu, imaš šator — vrati šator..." Ova je parodija na duhovit način oslikavala mimoilaženje zakonskih normi i realnosti na terenu, što je dodatno produbilo javnu raspravu o pravednosti i sprovođenju stambene politike.⁵²

⁵⁰ R. Čerimagić, "Imaju kuću, bogate se stanom", *Oslobođenje*, 3. 11. 1982, 9; R. Čerimagić, "Razveli se radi podstanara", *Oslobođenje*, 10. 11. 1982, 8; R. Č. "Oštiri korak prema gazdi", *Oslobođenje*, 30. 11. 1982, 6.

⁵¹ D. Stanišić, "Deložacija čeka proljeće", *Oslobođenje*, 20. 1. 1983, 9.

⁵² "Skeč Nadrealista", dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=Cycxk43YOPI> (pristupljeno: 12. 5. 2018).

Karikatura. Đoko Ninković, Kampanja "Imaš kuću, vrati stan".⁵³

Uprkos početnom intenzitetu, kampanja "Imaš kuću, vrati stan" ubrzo je počela gubiti na značaju, da bi do 1987. godine bila opisana kao "sada zaboravljena kampanja".⁵⁴ Brzina kojom je ova inicijativa potonula u zaborav najbolje se ogleda u karikaturi Đoke Ninkovića, objavljenoj u *Oslobođenju*

⁵³ Đoko Ninković, "Karikatura", *Oslobođenje*, 21. 2. 1983, 3.

⁵⁴ R. Archer, "Imaš kuću, vrati stan. Housing Inequalities, socialist morality and discontent in 1980s Yugoslavia", 137.

1983. godine, koja je na duhovit ali kritički način prikazala gubitak ozbiljnosti i fokusa u njenom provođenju. Ove reakcije svjedoče o razilaženju između uspostavljenih ideoloških ciljeva i društvene stvarnosti, te o ograničenjima partijskih akcija u vremenu kada su se ekonomska kriza i socijalne tenzije već duboko ukorijenile u svakodnevni život građana Jugoslavije.

Već 1977. godine, prilikom utvrđivanja prednacrtu društvenog dogovora i samoupravnog sporazuma za realizaciju stambene politike u Sarajevu, ukazivano je na potrebu racionalizacije korištenja stambenog prostora, kao i na važnost sprečavanja pojave istovremenog posjedovanja dva ili više stanova ili kuća. Kao jedna od mjera u tom pravcu razmatrano je povećanje stanarina za posjedovanje dodatnog stambenog prostora, kao i mogućnost oduzimanja tzv. viška prostora i njegovog davanja na korištenje onima kojima je bio neophodan.⁵⁵ Ipak, u praksi, ovakva rješenja bila su teško primjenjiva. Oduzimanje viška stambenog prostora podrazumijevalo bi pretihodno obezbjeđivanje većeg stana za sve one čije stambene jedinice nisu odgovarale stvarnim potrebama, što bi dodatno opteretilo već prenapregnuti sistem raspodjele i produžilo ionako duge liste čekanja za stanove.⁵⁶

Veliki izazov za mnoge radnike predstavljala je praksa dodjele takozvanih "kadrovskih stanova", koji su bili namijenjeni posebnim, deficitarno zastupljenim kadrovima neophodnim za uspješan rad pojedinih radnih organizacija.⁵⁷ Premda su ovi stanovi imali zakonsko, ekonomsko i društveno uporište, njihova primjena u praksi nije uvijek nailazila na odobravanje. Posebno je to bio slučaj kada su, kako je zabilježeno u SK BiH Vogošća, "(...) u cilju 'kadrovskih rješenja' dodjeljivani stanovi i onima koji to svojim sposobnostima i radom ni približno ne zaslužuju". To je izazivalo "neraspoloženje i revolt radnika, što je kasnije onemogućavalo donošenje valjane odluke u slučajevima kada je to sasvim bilo opravdano i neophodno". Uz sve to dodatni je problem predstavljalo i to što je kod dodjele "kadrovskih" stanova postojalo shvatanje da se takvi stanovi dodjeljuju uglavnom rukovodećim kadrovima,

⁵⁵ R. Kolar, "Ne oduzimanje, nego davanje", *Oslobođenje*, 25. 1. 1977, 10.

⁵⁶ T. Tumbir, *Stanarsko pravo u zakonodavstvu, praksi i teoriji*, 65.

⁵⁷ Isto, 67.

a ne uvijek i visokokvalificiranim radnicima.⁵⁸ Od svih republika i pokrajina samo je u bosanskohercegovačkom *Zakonu o stambenim odnosima* definiran “kadrovski stan”, iako je ovakva praksa u osnovi proizašla iz konkretnih potreba radnih organizacija da privuku i zadrže određene stručne profile radnika, čija su zanimanja bila deficitarna.⁵⁹ U sudskoj praksi raspodjela ovih stanova pokazala se kao posebno složena. Kako je zabilježeno, nerijetko su ovi stanovi dodjeljivani mimo važećih samoupravnih općih akata odnosno pravilnika o raspodjeli stanova, što je, osim sudskih postupaka, izazivalo i duboko nezadovoljstvo među radnicima.⁶⁰

Uslijed brojnih teškoća koje su pratile sprovođenje stambene reforme društveno usmjerene stambene izgradnje (DUSI), kao i niza naslijeđenih problema u stambenoj politici, početkom 1970-ih uvedena je nova mjera kolektivne solidarnosti – formiranje Fonda solidarnosti. Ova kategorija stambene politike imala je za cilj da omogući stanove zaposlenima u manje produktivnim preduzećima u kojima su radnici često ostajali bez mogućnosti da riješe svoje stambeno pitanje iako su redovno učestvovali u sistemu obaveznog doprinosa za stanogradnju. U Sarajevu je 1. septembra 1973. godine, donošenjem *Samoupravnog sporazuma o izdvajanju i usmjeravanju sredstava za stambenu izgradnju*, odlučeno da se čak 28% sredstava prikupljenih iz bruto ličnog dohotka izdvaja za izgradnju stanova solidarnosti, prvenstveno namijenjenih radnicima iz neposredne proizvodnje. Tako je u glavnom bosanskohercegovačkom gradu formiran Fond solidarnosti.⁶¹

Uspostava ovog sistema bilo je svojevrсно priznanje vlasti da postojeći

⁵⁸ ABiH, CKSKBiH, 09/83, K: 4-891–926, “Aktuelna idejno-politička pitanja ostvarenja zadataka u oblasti stambene izgradnje s posebnim osvrtom na sagledavanje i rješavanje stambenih problema putem stambenog zadrugarstva, Opštinski komitet SKBiH Vogošća, 1983.”

⁵⁹ Zakon o stambenim odnosima SRBiH. *Službeni list SRBiH*, 13/74, 16/74, 17/75, 23/76, 14/84, 12/87; T. Tumbir, *Stanarsko pravo u zakonodavstvu, praksi i teoriji*, 66, 67.

⁶⁰ ABiH, SSRNBiH, Sekcija RK SSRNBiH za ostvarivanje socijalističkih i samoupravnih odnosa u stambenoj i komunalnoj djelatnosti, “Stavovi o ujednačavanju kriterija za raspodjelu stanova i kredita za individualnu stambenu izgradnju u osnovnim organizacijama udruženog rada i radnim zajednicama u Bosni i Hercegovini, Vijeće saveza sindikata, Sarajevo, februar 1981.”

⁶¹ Branislav Boškov, Ljiljana Smajlović, “5.000 stanova radničke solidarnosti”, *Oslobođenje*, 16. 12. 1979, 1.

model raspodjele stanova ne odgovara potrebama najugroženijih kategorija.⁶² Stanovi solidarnosti, kako se isticalo, bili su "izgrađeni sredstvima što ih radnici u organizacijama i zajednicama izdvajaju iz osobnih dohodaka i udružuju za solidarno rješavanje stambenih pitanja određenih kategorija radnih ljudi i za radnike u organizacijama i zajednicama koje za tu svrhu nemaju sredstava". Korisnici ovih stanova imali su ista prava kao i korisnici bilo kojeg drugog društvenog stana.⁶³ U sklopu ove priče nastala su neka od najvećih naselja izgrađenih upravo od ovih sredstava, primjerice Ali-pašino Polje, jedno od najvećih naselja solidarnosti u Jugoslaviji. Premda je ovaj sistem formiran kako bi se osigurali stanovi radnicima koji su iz brojnih razloga "zapeli" na redovnim rang-listama za dodjelu stanova, zabilježeni su i slučajevi pokušaja njegove zloupotrebe. Tako je prema pisanju lista *Oslobođenje*, u OOUR-u *Automehanika* zabilježen slučaj u kojem je prijavljena "drugarica koja radi na odjeljenju za fakturisanje kao čistačica (a) da bi mogla dobiti stan iz Fonda solidarnosti".⁶⁴

Iskustva iz sudske prakse, izvještaji institucija i primjeri iz tadašnje štampe jasno ukazuju na složenost i osjetljivost procesa raspodjele društvenih stanova. Iako je samoupravni sistem težio pravednijoj i solidarnijoj raspodjeli, u praksi su često prevladavale neregularnosti, formalizam i manipulacije kriterijima. Rang-liste su, umjesto da budu objektivni pokazatelji stambenih potreba, nerijetko bile podložne proizvoljnim izmjenama i netransparentnim odlukama, čime su se urušavali povjerenje radnika u sistem i principi jednakosti koje je socijalistički poredak nastojao promovirati. Neujednačeni kriteriji i česte nepravilnosti u dodjeli društvenih stanova ogolili su nedostatke stambene politike socijalističkog sistema, dok su pokušaji rješavanja kroz razne inicijative i reforme najčešće ostajali na simboličkoj razini, bez stvarnih promjena. Upravo ti problemi otkrivali su duboke napetosti između promovirane politike stanovanja, s jedne strane i svakodnevnih mehanizama njene provedbe, s druge strane.

⁶² M. Petrović, *Sociologija stanovanja*, 71.

⁶³ T. Tumbir, *Stanarsko pravo u zakonodavstvu, praksi i teoriji*, 66.

⁶⁴ Raif Dizdarević, "Mnoštvo prepreka do obiteljske kuće", *Oslobođenje*, 6. 6. 1977, 2.

Zaključak

Stambena politika u društvima socijalističkog tipa uređenja bila je zasnovana na ideološkoj pretpostavci da stanovanje predstavlja osnovno ljudsko pravo, a ne tržišnu robu. U skladu s tim, stanovi su se gradili i do-djeljivali kroz sistem društvenog vlasništva i planske izgradnje, čime su se nastojale izbjeći klasne razlike i tržišne nejednakosti.

U tom okviru, Jugoslavija je razvila specifičan model stambene politike koji se razlikovao od centraliziranih sistema ostalih socijalističkih zemalja. Ključna razlika bila je uvođenje samoupravnog modela u kojem su radne organizacije postale aktivni akteri u finansiranju, izgradnji i raspodjeli stanova. Društvena stambena izgradnja u tim je prilikama predstavljala po-željnu i politički afirmiranu formu stanovanja. Iako je ideološki promovi-rana kao univerzalno rješenje, ona je u praksi ostala uglavnom rezervirana za veće urbane centre. Pored toga što su provođene brojne reforme, osnov-ni problemi nisu bili otklonjeni.

Analiza slučaja SR Bosne i Hercegovine, a posebno Sarajeva, pokazuje kako su u urbanim sredinama iskrsavali svi ključni izazovi jugoslavenskog modela stanovanja: ubrzana urbanizacija i migracije stvarale su pritisak na ograničeni stambeni fond, raspodjela stanova putem rang-lista sve češće je bila obilježena netransparentnim praksama, neujednačenim pravilnicima, pravnom nesigurnošću i izraženim nejednakostima u pristupu društve-nom stanu. Sudska praksa, brojni prigovori radnika i institucionalne inici-jative za ujednačavanje kriterija ukazuju na sistemski problem koji se nije mogao riješiti samo reformskim mjerama.

Specifičnost jugoslavenskog modela, oličena u samoupravnom sistemu, u kojem su radne organizacije bile ključni akteri u raspodjeli stanova, do-datno je otvorila niz pitanja o jednakosti pristupa i pravičnosti u procesu stambenog zbrinjavanja. Sistem koji je formalno garantirao univerzalno pravo na stan, u praksi je često proizvodio osjećaj nepravde, neizvjesnosti i frustracije među radnicima – onima koji su trebali biti njegovi glavni no-sioci i korisnici. Umjesto da bude izraz kolektivne brige za radničku klasu,

stan je postao privilegija, sredstvo društvene diferencijacije i simbol statusa. Dobiti društveni stan od preduzeća odnosno radne organizacije predstavljalo je ultimativni cilj i želju gotovo svakog radnika, posebno zbog toga što za ovakav vid rješavanja stambenog pitanja nije bilo potrebno lično finansijsko učešće. Za jednom dodijeljeni stan plaćala se samo simbolična stanarina, daleko ispod ekonomski opravdane vrijednosti, što je dodatno povećavalo njegovu poželjnost i statusni značaj. Kako je još 1980. godine primijetio jedan od delegata na zajedničkoj sjednici *Sekcije Republičke konferencije SSRN BiH za ostvarivanje socijalističkih samoupravnih odnosa u stambenoj i komunalnoj oblasti*: "(...) imamo sada takav odnos izgrađen, da tako kažem, u društvu i gledanje kao da neko ne vrijedi ako nije dobio, ako nije riješio stambeni problem na osnovu društvenih sredstava."⁶⁵ Analiza ovih procesa ne samo da rasvjetljava svakodnevicu kasnog socijalizma, već otvara i širi prostor za razumijevanje načina na koji su društvene nejednakosti bile strukturirane i održavane unutar formalno egalitarnog sistema, a sve pod pritiskom modernizacije i ubrzane urbanizacije u gradovima koji su bili ključni stimulatori promjena koje su se odvijale.

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori

Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Sarajevo,

– fond: Centralni komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine (CK SKBiH), 1983, nesređena građa

⁶⁵ ABiH, SSRNBiH, Sekcija RK SSRNBiH za ostvarivanje socijalističkih i samoupravnih odnosa u stambenoj i komunalnoj djelatnosti, "Magnetofonski snimak sa sjednice Sekcije za razvoj samoupravnih socijalističkih odnosa u mjesnim zajednicama, Sekcije za socijalnu politiku, Sekcije za ostvarivanje samoupravnih socijalističkih odnosa u stambenoj i komunalnoj oblasti i Koordinacionog odbora Predsjedništva Republičke konferencije za pitanja samoupravnog interesnog organizovanja održane 9. jula 1980. godine."

– fond: Socijalistički savez radnog naroda Bosne i Hercegovine (SSR-NBiH):

- Sekcija RK SSRNBiH za ostvarivanje socijalističkih i samoupravnih odnosa u stambenoj i komunalnoj djelatnosti, nesređena građa.

Historijski arhiv Sarajevo (HAS), Sarajevo,

– fond: Skupština grada Sarajeva (SGS), nesređena građa, 1969–1984.

Objavljeni izvori

Dokumenti. Akcioni program djelovanja komunista Sarajeva u ostvarivanju društvene uloge mlade generacije. Zadaci organizacije Saveza komunista u Sarajevu u ostvarivanju nekih aktuelnih idejno-političkih pitanja u stambenoj oblasti. Šesnaesta sjednica Gradske konferencije Saveza komunista BiH, knjiga 20, Sarajevo: Gradska konferencija SKBiH, 1981.

Izvještaj o radu Gradske konferencije Saveza komunista, njenih organa i tijela za period mart 1978. – juni 1980. godine. Jedanaesta i dvanaesta sjednica Gradske konferencije Saveza komunista BiH, knjiga 9, Sarajevo: Gradska konferencija SKBiH, juni 1980.

Materijalni i društveni razvoj SR Bosne i Hercegovine 1947-1972, Sarajevo: Republički zavod za statistiku, 1973.

Sijerčić, Ejub, Migracije stanovništva Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Republički zavod za statistiku, 1976.

Statistički godišnjak SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Republički zavod za statistiku: 1970–1986.

Studija: Stambena politika i stanovanje u SFRJ, rukovodilac projekta: Vojislav Vasić, Beograd: Jugoslavenski institut za urbanizam i stanovanje, 1987.

Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1974, Službeni list SFRJ, br. 9, 21. 2. 1974.

Zakon o stambenim odnosima SRBiH, Službeni list SRBiH, 13/74, 16/74, 17/75, 23/76, 14/84, 12/87.

Štampa

Oslobođenje, Sarajevo, 1972, 1977, 1979, 1980, 1981, 1982, 1983.

Stan – list Stambenog preduzeća Sarajevo / list Samoupravne interesne zajednice stanovanja, Sarajevo, 1974.

Knjige

Aganović, Midhat, *Stanovanje u SR Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Institut za arhitekturu, urbanizam i prostorno planiranje Arhitektonskog fakulteta u Sarajevu, 1980.

Aganović, Midhat, *Urbana struktura stambenih naselja*, Sarajevo: Zavod za ekonomsko planiranje, 1977.

Berković, Eva, *Socijalne nejednakosti u Jugoslaviji*, Beograd: Ekonomika, 1986.

Bežovan, Gojko, *Stanovanje i stambena kriza*, Zagreb: Radna zajednica Republičke konferencije Saveza socijalističke omladine Hrvatske, 1987.

Čaldarović, Ognjen, *Društvena dioba prostora*, Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske, 1989.

Ličina Ramić, Aida, *Sarajevo u ritmu modernizacije. Urbana transformacija i njene posljedice 1970-ih i 1980-ih godina*, Sarajevo: Institut za historiju – Univerzitet u Sarajevu, 2025.

Mihaljević, Josip, *Komunizam i čovjek. Odnos vlasti i pojedinca u Hrvatskoj 1958-1972*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2016.

Petrović, Mina, *Sociologija stanovanja. Stambena politika, izazovi i mogućnosti*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 2004.

Tumbir, Tanja, *Stanarsko pravo u zakonodavstvu, praksi i teoriji*, Zagreb: Narodne novine, 1991.

Vujović, Sreten, *Ljudi i gradovi*, Budva: Mediteran, 1990.

Vujović, Sreten – Vladimir Macura, *Prostorne i sociološke karakteristike i vrednosti novih stambenih naselja u Novom Sadu*, Beograd: Jugoslovenski institut za urbanizam i stanovanje, 1971.

Živković, Miroslav – Miroljub Kojović, *Prostorne i sociološke vrednosti novih stambenih naselja u Beogradu*, Beograd: Jugoslovenski institut za urbanizam i stanovanje, 1970.

Članci

Aganović, Midhat, “Stambeno-komunalni razvoj grada”, u: *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji*, knj. II, ur. Miodrag Čanković, Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1990, 347–386.

Aganović, Midhat, “Komunalni i stambeni problemi i mjere za njihovo rješavanje”, u: *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji*, knj. I, ur. Miodrag Čanković, Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1988, 647–668.

Aganović, Midhat, “Urbano-prostorne komponente”, u: *Sarajevo – ekonomsko-urbani razvoj*, ur. Hasan Hadžiomerović, Sarajevo: Skupština grada Sarajeva, Ekonomski i Arhitektonsko-urbanistički fakultet, 1975, 89–137.

Archer, Rory. “Imaš kuću, vrati stan. Housing Inequalities, socialist morality and discontent in 1980s Yugoslavia”, u: *Godišnjak za društvenu istoriju*, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2013, vol. XX, br. 3, 119–139.

Čehajić, Jasmina, “Imigrantsko stanovništvo deset udruženih opština s područja grada Sarajeva – neka obilježja prema popisu stanovništva 1981”, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, ur. Nusret Šehić, Sarajevo: Institut za istoriju i Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1990, 571–584.

Ličina Ramić, Aida, “Spasava se ko – stigne do krova! Bespravna stambena izgradnja u SRBiH s posebnim osvrtom na prilike u Sarajevu”, u: *Historijski pogledi*, Tuzla: Centar za istraživanje moderne i suvremene historije, 2025, god. VIII, br. 13, 257–287.

Magdalenić, Ivan, “Urbanizacija i socijalna diferencijacija s posebnim osvrtom na prostornu segregaciju unutar gradova”, u: *Sociologija i prostor*, Zagreb: Institut za društvena istraživanja, 1971, br. 31–32, 62–71.

- Mrčela, Vladimir, "Neki aspekti odnosa ponuda i potražnje u stanogradnji Jugoslavije od 1945. do danas", u: *Čovjek i prostor*, Zagreb: Udruženje hrvatskih arhitekata, 1981, god. XXIX, br. 344, 13–15.
- Mušić, Nenad, "Stanarsko pravo – povijesnopravni pregled i transformacija u Republici Hrvatskoj", u: *Pravnik: časopis za pravna i društvena pitanja*, Zagreb: Udruga pravnik, 2011, vol. 45, br. 91, 129–149.
- Šuvar, Stipe, "Urbanizacija, socijalna diferencijacija i socijalna segregacija u našem društvu", u: *Lica*, Sarajevo: RK SSO Bosne i Hercegovine, 1971, br. 1/2 (37/38), 3–11.
- Vezilić Strmo, Nikolina – Alenka Delić – Branko Kincl, "Uzroci problema postojećeg stambenog fonda u Hrvatskoj", u: *Prostor, znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet, 2013, vol. 21, br. 2, 341–349.
- Vujović, Sreten, "Socijalna diferencijacija i socijalna segregacija u našim gradovima", u: *Lica*, Sarajevo: RK SSO Bosne i Hercegovine, 1972, br. 5, 52–64.
- Živković, Miroslav, "Jedan primer segregacije u razvoju naših gradova", u: *Sociologija*, Beograd: Jugoslovensko udruženje za sociologiju, 1968, br. 3, 37–58.

Internetski izvori

- "Skeč Nadrealista", dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=Cy-cxk43YOPI> (pristupljeno: 12. 5. 2018).

Doktorske disertacije i magistarske radnje

- Krzović Subašić, Alma, *Socijalna stanogradnja na području Sarajeva u periodu od 1945. godine do danas*, (magistarski rad – neobjavljeno), Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Arhitektonski fakultet, 2005.
- Ličina Ramić, Aida, *Urbanizacija Sarajeva (1971–1984) i njen utjecaj na društvene promjene*, (odbranjena doktorska disertacija), Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, 2020.

Salihović, Erdin, *Enterijer i prostorna organizacija stanova poslije II svjetskog rata u Sarajevu (1945–1970)*, (magistarski rad – neobjavljeno), Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Arhitektonski fakultet, 2004.

Stojanović, Dragana Ž., *Sociološki aspekti bespravne stambene izgradnje u Jugoslaviji*, (doktorska disertacija – neobjavljeno), Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odsjek za filozofiju i sociologiju, 1990.

"RANK-LIST" HOUSING – THE DISTRIBUTION OF SOCIAL APARTMENTS IN THE SOCIALIST REPUBLIC OF BOSNIA AND HERZEGOVINA DURING THE LATE SOCIALIST PERIOD

Summary

This paper examines the functioning of housing policy in the Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina during the late socialist period, focusing on the distribution of socially owned apartments through ranking lists within workers' organisations. Although socialist ideology promoted housing as a guaranteed social right, the study reveals that the actual allocation practices often deviated from official principles. By analysing archival sources, court reports, and the contemporary press the paper highlights inconsistencies in the criteria, lack of transparency, and frequent abuses in the allocation process. Special attention is given to the city of Sarajevo, where demographic pressures, institutional inefficiencies, and ideological contradictions intersected, making it a paradigmatic case for studying systemic housing inequality. The findings suggest that housing allocation was not only a social issue but also a mechanism of stratification, reflecting the broader limitations of socialist governance in addressing urban and social needs.

